

Jog

történeti szemle

XXI. évf.
3. szám
2023

BUDAPEST · DEBRECEN · GYŐR · MISKOLC · PÉCS · SZEGED

A TARTALOMBÓL

A Nagy Száhedrin

A fiatalkorúak büntethetőségének
történeti szempontú vizsgálata

A legiszláció folyamata
az ókori Izraelben

A semlegesség
nemzetközi jogi fogalma

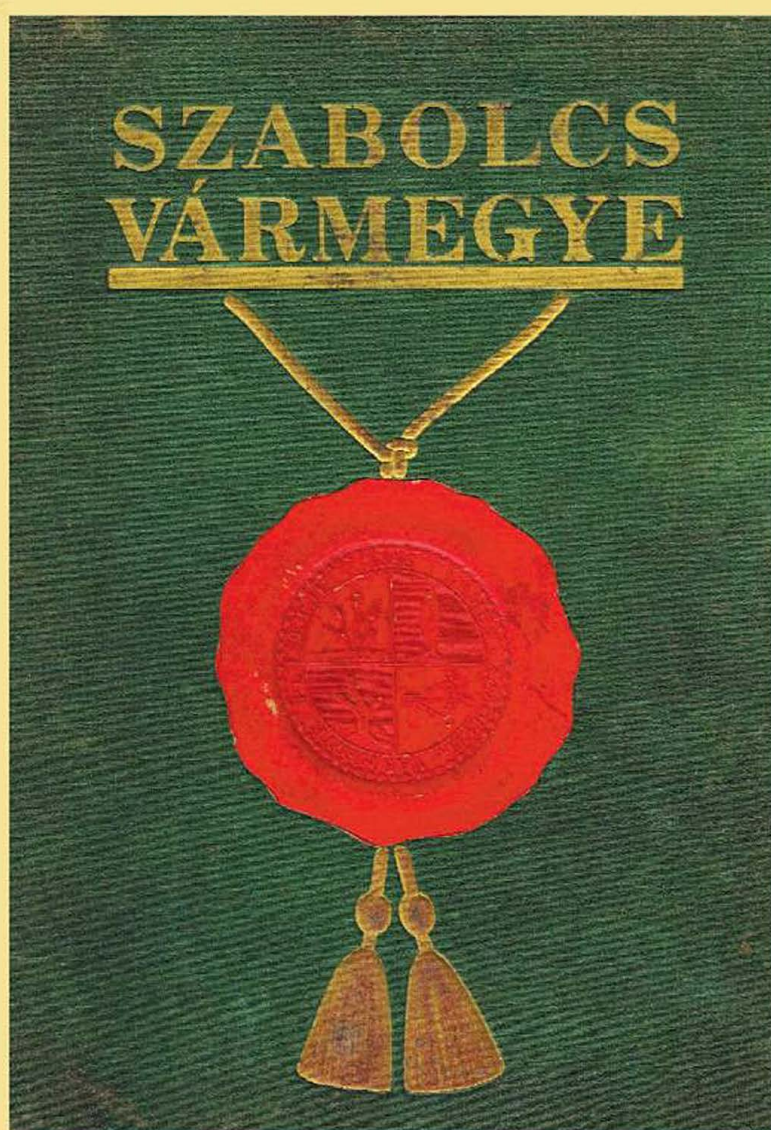
A középkori Svéd Királyság
egy törvénykönyvéről

Bepillantás a gyermekeket érintő
legjellemzőbb polgári perekbe
Szabolcs vármegyében

A törvénytelen gyermek jogállása:
szabályozások a 20. század elején

A vármegyei önkormányzat
felügyeletének gyakorlati tapasztalatai
1886–1887-ben

Az emberkereskedelem szabályozásnak
hazai történetéről röviden

*Szabolcs vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e.
vármegyék) című kötet borítója*

TARTALOM

TANULMÁNY

HEKA László – A Nagy Színhedrin

HERKE-FÁBOS Barbara Katalin – A fiatalok büntetothetőségének történeti szempontú vizsgálata

KARASSZON István – A legiszláció folyamata az ókori Izraelben

KUI Gábor – A semlegesség nemzetközi jogi fogalma és Magyarország második világháborús külpolitikai törekvéseinek jogtörténeti megközelítése a semlegesség tükrében I. – A semlegesség nemzetközi jogi fogalma

NAGY Gábor – A középkori Svéd Királyság egy törvénykönyvéről (Magnus Erikssons Landslag)

ZSÍROSNÉ LÁSZLÓ Livia – Bepillantás a gyermekeket érintő legjellemzőbb polgári perekbe Szabolcs vármegyében (1806–1848)

MŰHELY

KASUBA Róbert István – A törvénytelen gyermek jogállása: szabályozások a 20. század elején

PAPP Csaba István – A vármegyei önkormányzat felügyeletének gyakorlati tapasztalatai az 1886–1887-es években

RIPSZÁM Dóra – Az emberkereskedelem szabályozásának hazai történetéről röviden

SZEMLE

ERDEI Evelin – MIKUS Dóra – „1723 – A magyar alkotmánytörténet nagy esztendeje” – beszámoló egy konferenciáról

KÖNYVEKRŐL

Korsósne Delacasse Krisztina monográfiája a stellationatról – LÁSZLÓ Balázs

A párizsi rendőrség átalakulásai – Vincent Denis: *Policiers de Paris. Les commissaires de police en Révolution* (1789–1799) – PÁLVÖLGYI Balázs

HÍREK

E SZÁMUNK SZERZŐI

A címlapon:

Az 1939-ben, Dienes István szerkesztésében megjelent *Szabolcs vármegye (Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék)* című kötet borítója. A kötés Csasznik Zsigmond műve.

Jog

történeti szemle

Nemzetközi szerkesztő bizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztő bizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna), Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa), Dr. Martin Löhnig (Regensburg)

Szerkesztőség: Dr. Barna Attila, Dr. Béli Gábor, Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Koncz Ibolya, Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István, Dr. Szabó Béla, Dr. Szabó István

1. A háláchá

A zsidó jogrendszer, a *háláchá* (etimológiailag a szó jelentése: „járt út”) magában foglalja az élet minden körülményére vonatkozó jogi normákat és az ítélkezési gyakorlatot. Részei a zsidó hittudomány, a vallási törvények gyűjteményei, a vallás- és jogelmélet, valamint a vallásgyakorlás. Kitér az élet és az emberi magatartás minden területére, beleértve az erkölcsi kérdéskört, és útmutatást ad arra, hogyan kell a mindennapokban megvalósítani az elméletet, az elveket és a hitet.² Jogforrásai a Mózesnek a Sínai-hegyen kinyilatkoztatott (*Háláchá le-Móse mi-Szináj*) 613 parancsolatból (*mitcvá*) álló *Tóra* (*Tóra seb-ketav*) és a szóbeli tan (*Tóra seb'ál-pé*), amelyet szintén kinyilatkoztatott jognak fogadnak el. Ezt írásba foglalták (*Misna, Toszeftá, Talmud*³). További jogforrásai a rabbinikus *responsumok* (döntvények), a bíróságok döntéseinek kommentárjai, a törvénykezésben alkalmazott precedensjog és a szokásjog. Josif Karo (Káro József) összeállításában 1564-ben Velencében megjelent a *Sulchán Áruch* nevű szokásjogi kompiláció. A *háláchá* ismeri a rabbinikus hagyományból átvett erkölcsi tanítások (*ággáda*) kategóriáját is, amely azonban nem ütközhet a *háláchá* normáival.

A két kinyilatkoztatott alapjogforrás közül a *Tóra* az elsődleges, a *Talmud* pedig kiegészíti, értelmezi az új társadalmi viszonyok összefüggésében. Párhuzam vonható a *sári'a* joggal (jelentése: „út a víz felé”), amely szintén két kinyilatkoztatott jogforrást különböztet meg: a *Kur'ant* (*Korán*) és a szunnát. Közülük a *Kur'an* az elsődleges, amíg a szunna Mohamed próféta hagyományát foglalja össze. Jellegetes mindkét jogrendszerre, hogy nem szekularizált jog, hanem kitér az élet minden területére, továbbá túlvilági szankciót (*káret* a zsidóknál) is kilátásba helyez. Emellett a vallástudósok egyben jogtudósok is (rabbi, muftik), akik a legfontosabb szellemi vezetők, amíg a jogtudomány a legfontosabb tudomány.

A valláson (judaizmuson) alapuló tradicionális zsidó jogrendszer jellemzői az Isten általi kinyilatkoztatás mellett annak vallási alapja, továbbá szakralitás, a szokásjog (főként a családjog) megóvása, illetve az emberiségre és igazságosságra való törekedés (például az árvák, özvegyek és jövevények megsegítése, a vendégszeretet stb.).

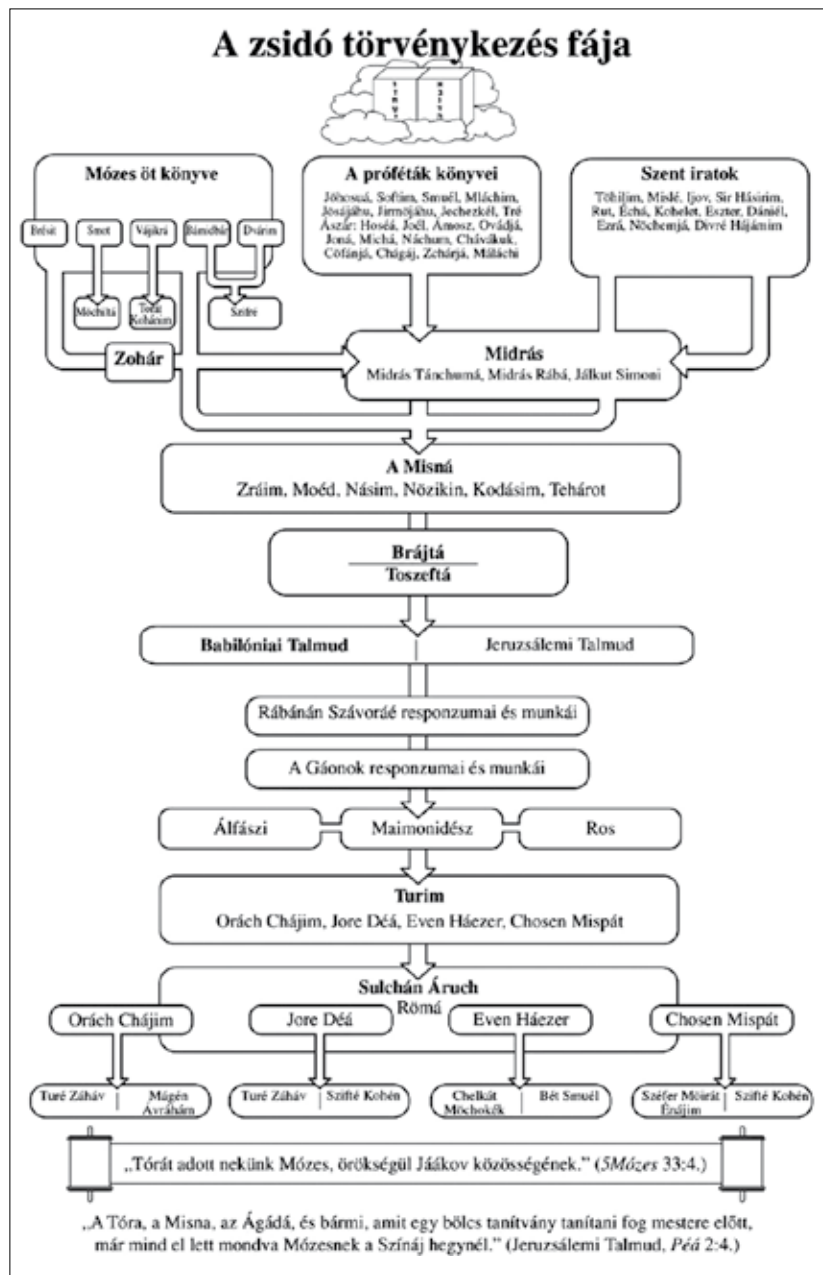
A rabbinikus jogtudomány arról tanúskodik, hogy az egyéni és a közösségi létet szabályozó vallási jog képes volt igazgatni a zsidó közösséget nemcsak a saját államán belül, hanem a szétszórt-ságban is, mindenekelőtt a belügyeket

Heka László

A Nagy Szánhedrin

„Két dolog tölti el lelkemet annál újabb és annál növekvőbb tisztelettel és csodálattal, minél többször és tartósabban foglalkozik vele gondolkodásom: a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem.”

(Immanuel Kant)

A zsidó törvénykezés fája⁴

illetően (személyes státus, családjog, egymás közti jogviták). A 19. századi emancipáció eredményezte a zsidó egyének kivonását a rabbik közösségi jogszolgáltatása alól, akként, hogy közvetlenül az állam törvényei alá helyezte őket. Ettől kezdve a *háláchá* megtartása az egyén szabad választásán múlt, azzal, hogy az állampolgárok kötelesek voltak betartani az adott ország törvényeit (*dina de-malkuta' dina*), kivéve, ha azok kifejezetten ütköztek a zsidó törvényekkel.⁵

2. A zsidó jog hatása a világ jogrendszerére

Azon kívül, hogy a zsidó–keresztény civilizáció kétségtelenül Isten tíz parancsolatán alapul, a *háláchá* más módon is hatást gyakorolt a világ jogrendszerére. Egyebek közt lefektetett némely eljárási alapelvet, jóllehet ezt nem fogalmazta meg a törvényeiben, hanem azok a joggyakorlatból és a jogalkalmazásból tűnnek fel. A törvény előtti egyenlőség és a pártatlan bírás követelménye többször is előfordul az *Ószövetségben*. Előírja, hogy a jövevényel úgy kell bánni, mint a bennszülöttel, hogy a szegénynek ne kedvezzenek a perében, hogy az ítélet igazságos legyen. Nem volt szabad odafigyelni a perben álló felek külsejére, nehogy a gazdaggal előnyösebb bánásmódot gyakoroljanak, vagy a szegényt megsajnálják, és így ne tudjanak igazságosan ítélni (2Móz 23,2–3, 3Móz 19,15). Ezért mellékesnek tartották azt is, hogy az illető honpolgár volt-e vagy sem (3Móz 24,22). A jog tiltja a részrehajlást és követeli az igazság megállapítását. Az egyenlő bánásmód és a pártatlan bírás alá sorolhatók azok a rendelkezések is, melyek rögzítették, hogy nem engedhető meg az, hogy az egyik fél hosszú előadást tartson, míg a másik féltől csupán a rövid beszámolót kérték, illetve, hogy az egyik közülük üljön, a másik pedig álljon stb.⁶

A méltányos eljárás elve megvalósult a „szeresd felebarátodat, mint saját magadat”, illetve „ne tarts haragot néped fiai között” (3Móz 19,18) parancsolatban, valamint az igazságos ítélet meghozatalának alapkötelességben.

Ennek nyomán érvényesült az ártatlanság véelme is, főként annak tudatában, hogy a bíróság álláspontja szerint ártatlan embert nem szabad elítélni, s ha nincs egyértelmű bizonyíték, akkor a gyanúsítottat fel kell menteni. A zsidó jogban úgyszintén érvényesül a *nulla poena sine lege* alapelve, tehát ha valamelyik magatartást a *Tóra* nem tiltja, akkor azért nem jár büntetés. Egy tanú, nem tanú (*unus testis, nullus testis*) alapelv az *Ószövetség* általános elve volt, amelyről *Mózes Második Törvénykönyve* 19,15 rögzíti: „Egy tanú nem lépjen föl senki ellen, bármi bűne vagy vétsége van is. Akármilyen bűnről van szó, csak két vagy három tanú vallomása alapján szabad ítélni.”

A szóbeliség elve megszokott volt, mivel a legfőbb bizonyítási eszköz a tanúk szóbeli vallomása volt (így a beszélni nem tudó ember nem tehetett vallomást). További jellemzői voltak az eljárásnak a nyilvánosság, a kötelező részvétel és a társas bírás elve. Habár elvileg egy bíró is ítéletet hozhatott, a valóságban csakis a társas

bíróságok ítéleteit hajtották végre, vagyis a háromfős *bét dinét*. A *Héber Biblia (Tánách)* több helyen rögzíti, hogy a *bét dinek* a város kapujánál ítéleztek, a Nagy Szánhedrin pedig a Templomban, ahol a tárgyalások nyilvánosak voltak.⁷ A kötelező részvétel vonatkozott a perben álló felekre és a tanúkra, akik a bűntügyekben egyben a szankció végrehajtói is lettek.

3. Az igazságszolgáltatás

Mózes idejétől a zsidó nép tagjai közötti vitás kérdésekben igazságot kellett szolgáltatni az Isten által kinyilatkoztatott törvény szerint. *Mózes Második Törvénykönyve* 18,8–13. a levitákra (Lévi törzsből való papokra) bizza a bíraskodást. A *Tóra* felhatalmazta őket arra, hogy utasításokat adjanak ki a *micvák* megfelelő végrehajtására, a Főtanács (Nagytanács) tagjainak értelmezésével összhangban (5Móz 21,5). Az egész *háláchát* magában foglaló 14 kötetes *Misné Torá* (szerzője Moses Maimonides, 1135–1204) utolsó kötete *Széfer Szoferim*, vagyis a *Bírák könyve*: a királyok és háborúi törvényei 9. fejezet 1–3. pontjaiban felsorolja, hogy Isten hat dolgot parancsolt az első embernek, Ádámnak: a bálványimádás, az istenkáromlás, a vérontás, továbbá a vérfertőzés, szodómia és a homoszexualitás tilalmát, valamint bíraskodást a fenti tilalmak megszegése esetén.⁸ Hetedikként bíróságok létrehozásának kötelezettségét írta elő, amelyek ezekben a bűncselekményekben ítéleznek.⁹

A bírák korában (Kr. e. 1220–Kr. e. 1025) a „bírák”, vagyis törzsfők, vezetők látták el a törvénykezés feladatát egészen a királyság létrehozásáig. Saul Izraelben kb. Kr. e. 1025 és 1010 között uralkodott királyként, majd Dávid Izraelben és Júdeában kb. Kr. e. 1010 és 970 között. Ebben az időszakban jött létre a bírósági szervezet is. A bírák korában még nem épült ki, így a „bírák” személyesen vettek részt az ítékezésben, de a királyság korában a városok és a falvak kapuiban működtek a laikusokból („vének”) álló törvényszékek. Ekkor a király volt az igazságszolgáltatás feje, aki nemcsak fellebbezési fórumként bíraskodott (a panaszok esetében), hanem első fokon is dönthetett bonyolultabb perekben. Az uralkodó által kinevezett bírák szintén szolgáltattak igazságot bizonyos kérdésekben. Jóllehet a törvények Istentől származtak, mégis az állam működésével kapcsolatos kérdésekben vélhetően az ország feje is alkotott jogszabályokat, amelyek alkalmazása az udvari bírák feladata lehetett.

A vallási ügyekben viszont a *Tórában* jártas személyek (papok, vének) ítéleztek. Ugyanis a *Biblia* előírása értelmében Izrael minden városban és tartományban fel kellett állítani a bíróságokat, mégpedig a városok kapuiban (a diaszpórában ez a kötelesség nem állt fenn). Az ítélező „bírák” mellett és azok ellenőrzése alatt minden városkapuban működtek a szolgálati jelvényvel és korbáccsal felruházott „felügyelők” is, akik ellenőrizték a vásárokat, piacokat, utcákat, boltokat, valamint a megállapított árakat és mértékeket. A szabálysértőket testi fenyítéssel büntették.

A minden településen ülésező háromfős *bét din* mellett a városokban ülésezett a 23 fős *kis szánhedrin*, Jeru-

zsálemben pedig a 71 fős legfelsőbb bíróság (Főtanács, *Nagy Szánhedrin*). A *Misna* elmagyarázza, hogy a kis szánhedrinek azért 23 tagúak, mert a zsidóknál a gyülekezet (*minján*) tíz személyből áll, tehát ennyien hozhatk ítéletet a bűnösség megállapításáról, ahogy szintén tíz személy (ellentanú) adhatott felmentést (Misné Torá, Hilchot Szánhedrin 5,3). Az így kialakult páros számú (vagyis húsz fős) testület esetén azonban előfordulhatna a szavazategyenlőség, ezért páratlan számban kellett meghatározni a bíróság összetételét (Szám. 11,16 és 35,24). A *Tóra* szerint halálbüntetéssel szankcionálható büntett esetében nem elegendő a mindössze egy szavazatból álló többség (az csak felmentő ítéletet eredményezhet), hanem legalább két szavazatból álló többség szükséges, ezért lett végül is 23 tagú ez a kollégium (Szánhedrin 5,5). A szánhedrinek csak akkor mondhatták ki a halálbüntetést, ha legalább hárommal több bíró döntött a vádlott bűnössége mellett.

A fent említett bíróságokon kívül létezett egy – *háláchában* tanult – hét bíróból álló *beth din* is, amely a szökővet hirdette, és öt főből álló *beth din*, amely döntött azokban az esetekben, amikor holttestet találtak a város falain kívül, és a halál oka ismeretlen volt.¹⁰

3.1. A bírák

A jeruzsálemi Főtanács (Nagy Szánhedrin) tudós és megbízható férfiakat küldött az ország különböző részeire, hogy bírákat keressenek és jelöljenek kinevezésre (Szánhedrin 88b). Ha találtak istenfő, igazságszerető, bölcs, alázatos, szerény (aki megveti a pénzt), jó hírű, felebarátokat szerető és a nép körében közszeretnek és megbecsülésnek örvendő embert (5Móz 1,13), akkor azt bírává tették a saját városában.¹¹ Noha kívánatosnak tartották, hogy a bíró vagyonos ember legyen, mert ez esetben nem kívánja meg más pénzét, mégsem lett ez előírva követelményként. Megjegyzendő, hogy a kinevezési jog megillette a Nagy Szánhedrint, a királyt és az exilarchát (Rész Gáluta).¹² Ezzel a Maimonidestől származó elfogadottá vált leírással szemben Jitchák (Isaac) ben Juda Abarbanel rabbi úgy tartja, hogy az egyes törzsek és városok bírái maguk közül választották meg az alsóbb bíróságok tagjait (ideértve a 23 fős kis szánhedrineket is). A Főtanács tagjait a zsidó királyok idején az uralkodó nevezte ki, később pedig a *nászi* (a fejedelem, vagyis a testület elnöke) a bíróság többi tagjával konzultálva tölthette be a megüresedett helyeket. Amikor egy nászi meghalt, a bíróság tagjai maguk közül választottak valakit a helyébe. Érdekes Abarbanel rabbi magyarázata arra is, hogy a Templom területén miért volt két kis szánhedrin. Úgy gondolja, hogy ez azért történt, mert a Szent Várost megosztották a Júda és a Benjámin törzsek között, így mindkét törzsnek saját bírósága volt.¹³

A fent felsorolt alapkövetelmények mellett a bíró édesanyjának született zsidó nőnek kellett lennie, tehát nem betértnek (*gér*). Ezzel az általánosan elfogadott állásponttal¹⁴ szemben a Szánhedrin 36b akként rendelkezik, hogy a betért is lehet bíró, amiről tanúskodik a két tudós *gér*,

Semájá és Ávtálion tagsága a Nagytanácsban. Ezt úgy értelmezték, hogy a bírói tisztség a született zsidót illeti meg, de ha ilyen nincs, akkor a betért éppúgy megfelelő jelölt, mint a született zsidó.¹⁵ A zsidó nőtől született, de törvénytelen házasságból származó *mámzer* tagja lehetett a háromfős bíróságnak, sőt a *bét dinen* akár mind a három bíró is *mámzer* lehetett, de a felsőbb bíróságokon ők nem szolgálhattak igazságot. Törvénykezésre alkalmatlan volt a mindkét szemére vak személy. Ami a társas bírászkodást illeti, az *Írott Tóra* előírja annak lehetőségét, hogy akár egy személy is ítélezhetett, de a rabbinikus törvényértelmezés szerint az ítélet csak akkor számított kötelező erejűnek, ha azt legalább három bíró hozta.¹⁶ Úgy tartották, hogy minél több bíró ítélezik egy perben, annál jobb a döntés.

A bíró a következő kvalitásokkal rendelkezett: bölcs és értelmes, igazságos, kivételes tudású *Tóra* ismerő, aki más tudományokban (orvoslás, csillagászat, asztrológia, matematika) jártas, illetve jeleskedik a nyelvek ismeretében (hogy a Nagy Szánhedrinnek ne kelljen tolmácsokat alkalmazni), emellett türelmes és mélyen vallásos (5Móz 17,9). Mindemellett a bírónak „nyílt esze”, helyes ítélőképessége és hite van ahhoz, hogy a törvény Istentől ered, s ebből kifolyólag az ítéletét az Úr nevében hozza meg.¹⁷ A Főtanácsnak a bizonyítási eljárás során minden tanúvallomást közvetlenül kellett meghallgatnia, és nem tolmács útján, ezért a bíróság tagjainak ismernie kellett a világ minden részén élő zsidók által beszélt nyelvet. Idegen nyelven tett vallomástételnél a legfelsőbb bíróságnak legalább két olyan tagjának kellett lenni, akik képesek voltak kikérdezni a tanúkat az általuk beszélt nyelven, egy harmadik tagnak pedig legalább érteni kellett ezt a nyelvet. Ez a három tag ezután alkotta a *bét dint*, amely a tanúvallomást közölte az egész testülettel. Miután a tanúvallomást egy hármás bíróság elfogadta, így az már nem volt tekinthető másodlagosan szerzett bizonyítéknak.¹⁸ A bírónak a tiltott tudományokban is jártasnak kellett lenni, hogy ítélezhessenek minden ügyben. Ebből a megfontolásból más vallásokról és tanításokról is rendelkeztek ismeretekkel. Rabbi Ayreh Kaplan hozzát teszi, hogy a bírák esetében kívánatos volt a megfelelő kor elérése (legalább 40 év), a testület vezetőjét illetően pedig előnyösebbnek tartották, ha legalább 50 éves.¹⁹ Ahogy kiskorú (18 év alatti) tagja nem lehetett a Nagy Szánhedrinnek, úgy egy nagyon idős, gyermektelen vagy nemzőképtelen ember sem ülhetett e testületben. Azokról, akiknek nem volt gyermekük, úgy tartották, hogy nincs kellő rokonszenvük és emberszeretetük (mert „a bírónak könyörületeseznek kell lenniük”).²⁰ Ha valaki elérte az aggastyán kort, vagy testi fogyatékoság miatt már nem lehetett bíró, akkor őt le kellett cserélni.

Vagyis a *szánhedrinek* bíráira nagyobb elvárások vonatkoztak, mint a *bét din*ben ítélezőkre. A *Misna Szánhedrin* című traktátusa kimondja, hogy a Főtanács tagjai lehettek a papok (Kohánim), leviták (Leviim) és olyan feddhetetlen származású izraeliták, akik papi családdal házasodhattak. Tehát, akiknek a leszármazása négy generációra vezethető vissza. Ha nem voltak megfelelő számban papok és leviták, akkor bármely izraelita lehetett bíró,

ha megfelelt a feltételeknek. Izrael királya nem lehetett tagja a Nagytanácsnak, de nem is volt idézhető a bíróság elé. Viszont a Dávid házából (vagyis Júdeából) született királyok ítélezhetek a nép fölött, és idézhetők voltak a törvény elé. Később a bíró külsejére nézve is voltak előírások, mint például méltóságteljes megjelenés, testi tökéletesség, lehetőleg ősz haj, legalább középnövésű magasság, kimért hangon való szólás stb. A törvénykezés során Isten jelen volt („Isten ott áll isteni gyülekezetben, bírák közepette ítélt.”), ezért a bírák kellő tisztelettel viselkedtek, *tálit* imakendővel takarták el a fejüket, és bölcsen szóllaltak meg. (Talmud, Szánhedrin 7a).

Az üléseket a kis szánhedrinek és a háromtagú bíróságok a reggeli istentisztelet (vagyis a napkelte) után a nap hatodik órájáig (délig) tartották, a Nagy Szánhedrin pedig a reggeli áldozat levágásától (szintén napkeltekor) a délutáni áldozat bemutatásáig (fél négyig). A legfőbb törvényszék minden nap ülésezett, kivéve a szombatot és az ünnepnapokat, amikor tagjai a Bét Midrásban (Tanházban) tanulmányozták a *Tórát*. Éjszaka csak a kereskedelmi ügyekben lehetett hozni ítéletet, „ha a bírák napközben tárgyaltak”, egyébként éjjel nem lehetett kihallgatni a tanúkat, sem megvizsgálni a hivatalos iratokat, vagy elosztani az örökséget. A 3. század végétől a Nagy Szánhedrin határozatait *Bét HáMidrás* néven közzétették. Az utolsó kötelező erejű döntése II. Hillál nászi idején (358-ban) keletkezett, és a zsidó naptár bevezetésére vonatkozott.

Jézus korában három bírói fórum létezett, amelynek bírái a főpapi családok leszármazottai, a laikusokat képviselő vének és az írástudók voltak. Ez utóbbiak a farizeus irányzathoz tartoztak az előbbi kettőtől eltérve, akik a száduceusok köréből kerültek ki.²¹

A *Misna* idejétől (2. század vége) a *bét din* nevű háromfős bíróságok minden 120 felnőtt férfinél kisebb lélekszámú városok kapuiban üléseztek. Ez *ad hoc* bíróságként is működhetett egy adott vita elbírálása erejéig. Ez esetben mindkét perben álló fél kiválasztott egy-egy megbízható rabbit, azok pedig egy harmadikat, és összeállt a *bét din* mint választott bíróság. Az eljárás megkezdése előtt mindkét fél vállalta, hogy betartja a választott bíróság határozatát, amely mindkét fél számára teljes mértékben kötelező.²²

A 120 főnél nagyobb lélekszámú városokban a 23 fős kis szánhedrinek ítéleztek. Jeruzsálemben kettő volt, kik közül az egyik a Templom-hegyre vezető kapunál, a másik pedig a Szentély udvarának bejáratánál tartotta üléseit. A kis szánhedrin felállítására meghatározott lakosságszámot (120 felnőtt férfi) indokolta az a tény, hogy a *Misna* idején ennyien vettek részt az ítélezésben. A kis szánhedrin 23 bírāja mellett három sorban ültek a Törvény tudósai: 23 Tóra-tanulmányozó minden sorban tudása, bölcsessége szerint besorolva. Továbbá tízen (minján) a zsinagógában foglaltak helyet, két törvényszéki írnok, két törvényszéki szolgáló, a peres felek és hat tanú. A két tanú mellett két olyan tanú is jelen kellett legyen, akik az előbbi kettő vallomásának ellentmondanak, valamint további két tanú, akik a második két tanú vallomását cáfolják meg (ellentanúk), és megvédik az első tanúk vallomásának hitelét. Ezeken kívül két adománygyűjtő és egy adományel-

osztó személy volt jelen, végül egy orvos, aki köpölyöz, egy írnok és a kisgyermek tanítója. Az ellentanúkra azért volt szükség, hogy a tanúságtevők óvakodjanak a hamis tanúzástól. Ha a bírák között véleménykülönbség mutatkozott, és szükség volt számuk kiegészítésére, akkor az első sorban ülő Tóra-tudósok közül a legnagyobb tudásút avatták fel. Az ő addigi helyére a második sorból a legbölcsebb lépett előre, annak kiüresedett helyébe pedig a harmadik sor legbölcsebb Törvény-tudósa került. Végül ez utóbbi helyébe (a harmadik sorba) a hallgatóságból választottak ki valakit.²³

A legfelsőbb bíróság a Szentélyben ítélező és 71 bíróból álló Nagy Szánhedrin (Főtanács) volt. A testület bibliai eredete Mózeshez vezethető vissza. Ugyanis írva van: „Gyűjts össze nekem hetven férfit Izrael vénei közül” (Kiv. 24,1–9, Szám. 11,16). Mivel Mózes elnökölt körükben, így lett a testület 71 fős. Mózes mindenkori utódja, a törvényszék feje a legbölcsebb volt közülük.

A bírák előléptetése a *bét din*ből (három bíróság) a jeruzsálemi Templom-hegy bejáratánál ülésező kis szánhedrinbe, majd a Templom udvarának bejáratánál ülésezőbe és legvégül a Főtanácsba vezetett. A bíróságok Isten nevében szolgáltattak igazságot, ezért a részrehajlást vagy megvesztegetést nagy bűnnek tartották, mert az „megvakítja a bölcsék szemét és elferdíti az igaz szavait”. A bíró és a bírósági ítélet tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt, az engedetlen férfira halálbüntetést szabtak ki.²⁴

3.1.1. A bírák felavatása

A bírák legitimitációjukat felkenéssel, felszenteléssel (*szemicha, ordinatio*) kapták meg. Mózes Józsué Nun fiának fejére helyezve a kezét, ráruházta a tekintélyt és a felhatalmazást a feladat folytatásához, jelezve, hogy méltónak találja az utódlásra. Tehát csak az kaphatta meg a bírói kinevezést, aki rendelkezett a szükséges képzettséggel, egyéb erényekkel, és emellett külön felavatási szertartás során kapta meg a bírói hatalom gyakorlására való jogot.²⁵ Ezzel a szertartással a zsidók átadták az utódnemzedék számára a *háláchá* továbbvitelének ősi jogát.

Az ítélezésre való felszentelés szóban történt, és az új tag megkapta a rabbi címet. Egy háromfős bírói testület működhetett akkor is, ha csak az egyik bíró volt felszentelt, de a szánhedrinek esetében követelmény volt, hogy minden bíró *szmichá* útján kapja meg a felhatalmazást. Erre utal Rámbám *Misna*-kommentárja (Szánhedrin 1,3) és más szövegek is.²⁶

Kezdetben bármelyik felavatott személy átruházhatta a felszentelést tanítványaira, azonban az idősebb Hillél iránti tiszteletből a vének úgy döntöttek, hogy a felkenést csak a nászi előzetes jóváhagyása alapján és két másik bíró jelenlétében lehet adni (mivel három bíró jelenléte kötelező). Arról is határoztak, hogy a *nászi* és a bíróság alelnöke *áv bét din* csak egymás jelenlétében adhattak *szmichát*. Habár az *ordinatio* csak Palesztinában volt véghezvihető, annak hatálya kihatott külföldre is. A Jávneben és Usaban, valamint Tiberiásban működő Szánhedrin hatásköre érvényes volt máshol is, mivel a testület tagjai

még megkapták a felszentelést. Azonban a római törvények 358-ban betiltották a rabbik avatását, és mivel erre kollektív büntetést írtak elő, így elérték, hogy megszakadt a *szemichá* történelmi folyamata.²⁷ II. Hillel pátriárka idején (330–365) megszűnt a büntetőjogi igazságszolgáltatás is, de a rabbik ekkor elrendelték, hogy a fel nem avatott bírák is ítélezhetnek polgári perekben, ha megfelelő képességgel rendelkeztek és „felhatalmazást” kaptak. Ezt a felhatalmazást Palesztinában az „iskola” főnöke adta, aki maga is „felhatalmazott volt”, Babilonban pedig ez az exilarcha jogosítványa volt.²⁸ Az exilarcha engedélyével felruházott bíró ítélezhetett az egész világon, akár Izraelben, akár a diaszpórában, tehát a joghatósága felülmúlta a náziét (Szánhedrin 5a). Habár a felavatott bíró szélesebb jogkörrel rendelkezett, mégsem kényszeríthette a peres feleket a bíróság elé. Az exilarchátus megszűnése után bármelyik „iskola” főnöke adhatott felhatalmazást a polgári perekben való bíraskodásra, így a rabbik továbbra is ítélezhettek magánjogi ügyekben.²⁹ Mivel a Szánhedrin csak *szemicha* alapján működik, ezért nem hozható létre (habár voltak ez irányú kísérletek) mindaddig, amíg az ordinációt nem állítják vissza. A mostani felavatásoknál a tanulmányok elvégzését követően a jelölt megkapja a „rabbi címet, amely feljogosítja a bírói és tanítói tisztség viselésére”.³⁰ Azonban, mivel a mai napig nem állították vissza a *szemichát*, így az azóta történt felkenések csupán igazolások arról, hogy a rabbi szakértője a *Tóra* egyes területeinek, de semmiképpen nem jelenti a kompetenciát a Szánhedrin szolgálatára.

4. A Nagy Szánhedrin (Synedrin)

A *háláchá* szerint a Tóra-rendszerben a törvényhozó, törvényértelmező és a bírósági hatalom letéteményese a Főtanács (arámiul Szánhedrin, görögül Synedrin), a politikai hatalom hordozói a király és a nemzetgyűlés (amely a királyt választja), míg az államigazgatási hatalom megtestesítői a király és a hadsereg.³¹

A Nagy Szánhedrin szerepe, jogköre, tagsága máig vitatott. Elfogadott vélemény szerint olyan testület volt, amely ötvözi a politikai, vallási és törvénykezési funkciókat, tekintettel arra, hogy ezek egymástól elválaszthatatlanok. Az evangéliumok és Josephus Flavius zsidó történetíró a főpap vezetése alatt álló politikai és igazságügyi tanácsként írják le, a Talmudban viszont elsősorban a bölcsek által irányított vallási törvényhozó testületként mutatják be, amely bizonyos politikai és igazságügyi funkciókkal rendelkezett. Van azonban egy további nézet is, mely szerint két Szánhedrin volt, melyek közül az egyik tisztán politikai tanácsként, a másik pedig vallási bíróságként és törvényhozó testületként működött. Bloch Mózes megkülönbözteti a mózesi jog alapján ítélező Főtanácsot a Krisztus után megalakult Nagy Szánhedrintől, melynek tagjai a zsidó bölcsek.³²

Az eltérő értelmezés egyik oka kétségtávol az a tény, hogy az ószövetségi források vegyítik a „tanácsok” és „bíróságok” elnevezéseket, ebből kifolyólag különbözően értelmezhetők azok vezetői és összetétele is. A görög nyelvű

források elsősorban politikai intézményként ábrázolják, élén a főpappal, ezzel szemben a rabbinikus szövegek inkább bíróságnak tüntetik fel, melynek élén a farizeusok vezetői álltak. Ez csak a Kr. e. 2. évszázadtól igaz, amikor az utolsó szadduceus főpap, III. Oniás (Kr. e. 185, majd Kr. e. 175–170) után a Főtanács farizeusokkal bővült.³³ Jézus idejében a főpapok (Kajafás és visszavonult elődei, Ap. Csel. 4,5), a vének (a laikus zsidó társadalom előkelő családjainak kiválóbb tagjai) és az írástudók (a farizeusok soraiból) alkották ezt az arisztokratikus testületet. (Mt 5:22, 26:59; Mk 14:55, 15:1; Lk 22:66; Ján 11:47; Ap. Csel. 4:15; 5: 21–41; 6: 12–15, 22:30, 23:1–28, 24:20).

Üléseit a király vagy inkább a főpap hívta össze. Az *Apostolok Cselekedetei* 5,17-18. tanúsága szerint a szadduceusok a Templom lerombolásáig – a farizeusokkal versenyezve – vezető pozíciókat töltöttek be. A felső papságot tömörítő és csak az *Írott Tórát* betartó szadduceusok és a farizeusok közötti vitapontok egyike az volt, hogy az előbbieket csak az *Írott Tórát* tisztelték, az utóbbiak pedig Ezdrás írástudó és bírósága utódainak tartották magukat és terjesztették a szóbeli tant. A szóbeli törvény az *Ószövetség* rendelkezéseinek egy neves farizeus rabbi által kifejtett és a jogi iskolától elfogadott értelmezése, amely megjelenhetett a bíróságon történő alkalmazás formájában is.³⁴ A farizeusok a keresztényekhez hasonlóan hisznek a feltámadásban, amit a rendszerint kiráypárti szadduceusok nem vallottak. Ez utóbbiak letartóztatták és megvesszőztették Szent Pétert és az apostolokat: „A főpap és akik vele tartottak, vagyis a szadduceusok pártja, féltékenységükben fölléptek ellenük. Elfogatták az apostolokat, és nyilvános börtönbe vetették őket.”

A Synedrin név I. (Nagy) Heródes idején (Kr. e. 37–Kr. e. 4) honosodott meg a törvényhozó, jogértelmező és igazságszolgáltatási funkciójú testületre. Csak ez a bíróság ítélezhetett a királyt érintő ügyekben, a főpap által elkövetett főbűncselekmények esetében, illetve egy egész törzs vagy város által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban. Emellett kizárólagos hatáskörrel rendelkezett a király koronázásáról, az „önkéntes” háborúk (*milchemet haresut*, az ország határainak kiterjesztése érdekében) engedélyezéséről, továbbá a háborúról és békéről, a kormányzati kérdésekről, a szökőév és a hónapok megállapításáról, a rituális kérdésekről, az imádságokról és imákról, a büntető és polgári bűncselekményekről, a papok jogképességéről, a kis szánhedrinek bíráinak kinevezéséről, továbbá ellenőrizte a kohániták és leviták származását és családfáját, illetve határozott a panaszokról. Habár illetékessége elvileg kiterjedt az uralkodó személyére, mégis elfogadottá vált a nézet, mely szerint a király nem ítélezett, és neki sem szabható ki ítélet. Törvényszéki minősítésben minden ügyben tárgyalhatott, de illetékessége főként a blaszfémia (istenkáromlás), a bálványimádás, a hamis próféták elítélése, a főpap lányának paráználkodása, a szombat megszegése stb. ügyekre vonatkozott, melyekben halálbüntetést szabhatott ki. Azonban a Kr. e. 28-ban a rómaiak megvonták a zsidóktól a *ius gladii* (pallosjogot). Mivel a zsidó bíróságok Isten nevében hozták meg ítéleteiket, ezért nem ismerték a fellebbezést, így a „legfelsőbb bíróság” nem volt fellebbezési fórum, azon-

ban hatáskörébe tartozott a jogegység megteremtése. Erre akkor került sor, ha egy vagy több alsóbb szintű bíróság nem volt biztos abban, hogyan kellene dönteni, és a Nagy Szánhedrintől kérte ki a véleményt. Az így megadott válasz kötelező volt a megkereső ítélszék számára.

Jeruzsálem lerombolása után a Szánhedrin már nem a legfelsőbb bíróság volt, hanem jogi akadémia, jogértelmezést kibocsátó testület, de megtartotta a bírósági jogkörét is. Mivel valóban a vallás és a vallási jog értelmezője volt, ezért a hatásköre kiterjedt minden zsidó lakta területre, így például Damaszkuszra is (lásd Ap. Csel. 9:1. és tovább).

4.1. Az igazságszolgáltatási jogkör

A zsidó állam legfőbb politikai és ítélkező szervének első elnevezése *Gerousia* (vének tanácsa, szenátus) a perzsa időkből származik, tehát sokkal korábbi, mint a Szánhedrin név. Idősebb, tekintélyes papok alkották, akik nem teljes körűen meghatározott tanácskozási, döntési és ítélkezési jogkörökkel rendelkeztek. Eredetileg valószínűleg nem egy rendszeresen felállított hatalmi szerv volt, hanem csak alkalmi szinódus, amelyet különleges alkalmakkor hívtak össze fontos kérdések megvitatása vagy a vallási életre vonatkozó rendeletek kiadása céljából. A rabbinikus írások a *Neh. 8–10* alapján a Főtanács (*Kneszet há-Gedolá*) intézményes működését Ezdrás korába (Kr. e. 400–350) helyezik, de ez vitatott.³⁵ Viszont a Kr. e. 3. században már fennállt, holott a görögök uralkodása (Kr. e. 332-től 164-ig) alatti időszakból kevés információ van róla. A *Talmud* részletesen rendelkezik róla egy külön traktátusban is, így ezt követően egyértelműen megállapítható működésének folyamata.

Feltételezhető, hogy a főpap és időnként a zsidó király hívta össze szükség esetén. Tagjai a törzs vezetői (vének) és a legbefolyásosabb papi családok sarjai voltak, vagyis az uralkodóhoz közelálló szadduceusok, és vélhetően világi személyek is. Josephus Flavius véneknek vagy tanácsosoknak nevezi őket. Komoróczy Géza úgy tartja, hogy „talán a hellénisztikus Egyiptomból ismert papi tanácsok / tanácskozások / gyűlések mintájára alakult meg a 3. században, az első Ptolemaioszok alatt”.³⁶ Megemlíti, hogy ez a „tanács” fogadta III. Antiokhoszt Jeruzsálemben, valamint, hogy a Szeleukida királyok többször közvetlenül hozzá fordultak a főpap helyett.

A makkabeusok korábban V. Antiochos Eupator a zsidóknak címzett levélben üdvözölte a *gerúziát* mint a legfőbb ügyekről döntő szervet. Helyébe a Szánhedrin (*Synedrion*, *Synhedrion*) név lépett, vélhetően a Krisztus előtti 2. században.

A második templom korszakában (Kr. e. 516–Kr. u. 70) a Főtanács lett a legfontosabb igazságszolgáltatási fórum, melynek a Ptolemaioszok idején (Kr. e. 323–Kr. e. 30) Júdea és Egyiptomban a jeruzsálemi főpap volt a világi vezetője.³⁷ A Makkabi-féle felkelést követő függetlenség kivívása után Johannes Hürkánosz (Kr. e. 134–104) főpap és népvezető reformjai keretében létrehozta a Nagy Állami Tanácsot (Nagy Bíróság, Szánhedrin, *Bét-Din-Hagádol*) intézményét. Az tárgyalt minden törvényről, amelyet a *Tóra*

rendelkezései szerint kellett meghozni, tehát egyszerre volt a törvényhozó testület és a legfelsőbb bíróság is.

Az igazságszolgáltatás terén is előjötték a szadduceusok és a farizeusok közötti súrlódások. A Hasmoneusok szadduceus-pártiak voltak, és amikor Hürkánosz az egyik ünnep alkalmából megkérdezte a két párt vezetőit, hűségeseznek tartják-e őt a *Tórához* és a törvényekhez, az egyik farizeus, Eleázár visszakérdezett: „Nem elég neked, hogy nasi vagy? Miért akarsz még főpap is lenni?” Ebből Hürkánosz arra következtetett, hogy a farizeusok nem találják méltónak a főpapi székre, és még jobban eltávolodott tőlük.³⁸ Fiai, Aristobul (eredeti néven Yehuda) és Alexander Jannai szintén a szadduceusok oldalán álltak. A két tábor közötti vita polgárháborúvá alakult át. Ugyanis a Sátrak ünnepén (szukkót) Jannai, aki főpapi hivatalt is viselt, tartotta a szertartást. Ennek során azt a serleg vizet, amelyet a farizeusok hagyománya szerint az oltárra kellett volna hintenie, egyszerűen a földre öntötte, jelezve, hogy nem fogadja el ezt a szokást. A felháborodott hívek megdobálták esztroggal (citrusalmával, amely szukkótkor a pálma-, mirtusz- és fűzfaág mellett az ünnep nélkülözhetetlen kelléke), mire zavargások törtek ki, amelyek hat évig tartó konfliktusba torkolltak. Halála előtt Hürkánosz király megkérte feleségét, hogy kössön békét a farizeusokkal, akik mellé állt a nép. Szalóme királynő a Szánhedrin élére testvérét, Simon ben Szetahot, a farizeusok vezetőjét állította, elsőszülött fia, Hürkánosz (farizeus) a főpap lett, másodszülött fia Aristobul (szadduceus) pedig a hadvezető. A Főtanács visszaállította a szadduceusok által hatályon kívül helyezett törvényeket. Később a törvénytudó, a vallási és jogi kérdésekben jártas farizeusok lassan kiszorították a Főtanácsból az egyes szadduceus papokat. Idővel a bíraskodás kiemelkedő szerepet kapott, így a Nagy Szánhedrin lett a legfontosabb bírósági fórum, amely vallási, rituális és büntetőügyekben ítélkezett. Tanácskozásait a Templom Márványtermében (*Vágott Kövek Kamrájában*, *Lishkat Ha-Gazit*) tartották, amely mellett volt a főpap hivatalos magánhelyisége.³⁹ Funkciója a legfőbb bíróságnak felelt meg, csak ő hozhatott halálos ítéletet minden bűnügyben, emellett pedig dönthetett egyes speciális vallási-jogi kérdésekben.

A Makkabeusok⁴⁰ uralmát végül a rómaiak döntötték meg, amikor Pompeius római hadvezér bevette Jeruzsálemet, az edomita származású Heródes pedig Júdea királya lett (Kr. e. 37–Kr. e. 4). Ettől kezdve Júdea a Római Birodalom klienskirálysága volt az állam megszűnéséig. A farizeusok nem nézték jó szemmel, hogy Heródes a római császárnak engedelmessékedik, ezt a Hasmoneusok sem támogatták. Azzal próbálta elfogadtatni magát, hogy elbocsátotta feleségét, Doriszt, és az utolsó Hasmoneus király, II. Hyrcanus unokáját, Mirjamot vette el, emellett Kr. e. 37-ben elfoglalta Jeruzsálemet is.⁴¹ Ezután meggyilkoltatta a Hasmoneus család utolsó tagjait (Mirjamot édesapjával és bátyjával, Arisztobulosz főpappal együtt), valamint az ellene fellázadt Ezekiaást. Ez utóbbi tettét önkényességnek minősítették, mivel halálos ítéletet csak a Nagy Szánhedrin szabhatott ki. Ezért a legfőbb bíróság elé idézték. A király elfogadta az idézést, de a törvénytörés megfélemlítése céljából katonákkal körülvéve jelent meg, uralkodói

ruhában (bíbor színű palástban és katonai jelvényekkel), vagyis nem az elvárt fekete színű öltözékben és lehajtott fejjel. A fellépése hatásos volt, a bírák közül sokan féltek felszólalni. A megoszlott bíróságban csak az ismert farizeus tudós Sámáj, Semáj és Avtaljon tanítványa tartott ki a mellett, hogy halálbüntetést szabjanak ki vele szemben. Látva bírótársainak gyengeségét felállt és elmondta: „Most féltek ítéletet hozni Heródesse szemben, de eljön majd a nap, amikor mindannyiótokat megölet.”⁴² Hürkánosz elnapolta másnapra az ítélethozatalt, mire Heródes még az éjjel Damaszkuszba menekült.⁴³ Azonban Kr. e. 37-ben bosszút állt, feloszlatta a legfelsőbb bíróságot, meggyilkoltatta, illetve elűzte annak tagjait, kivéve Semáját és Avtaljont. A Nagy Szánhedrin helyébe Királyi Tanácsot állított fel, amelybe rokonokat és hozzá hűséges embereket nevezett ki. Jézus születéséről („zsidók újszülött királya”) a napkeleti bölcsektől értesült, és hatalmát féltve Betlehemben és környékén megöletett minden kétévesnél fiatalabb fiúgyermeket (Mt 2,16–18, Lk 1,5). Miután Semáj és Avtaljon megtagadták a királyi hűségesküt, maguk köré gyűjtötték a farizeusokat és az írástudókat, majd az áltáluk alkotott testületet kikiáltották az egyetlen legitim Nagy Szánhedrinnek. A rabbinikus iratok szerint ez időben Jeruzsálemben két Szánhedrin működött: egy szadduceusok alkotta és a főpap által irányított papi, és egy farizeusokból és írástudókból álló vallási szánhedrin. Az előbbi polgári és büntetőjogi kérdésekben bíraskodott, az utóbbi pedig a vallási kérdésekben. Semáj és Avtaljon halála után a Nagy Szánhedrin válságba került, hatalma teljesen háttérbe szorult, aminek a nagynevű Hillél nászi vetett véget. Ekkor a Főtanács tartotta ismét a kezében az ország belső igazgatását, közvetített a zsidó nép és a római hatóságok között, ítélkezett büntetőügyekben, ápolta, értelmezte és alkalmazta a szóbeli tant, valamint oktatta a népet, igyekezve megvédeni a zsidó vallást a görög kultúrával és a római politikai hatalommal szemben (Kr. e. 63-tól). Mivel az ókorban nem tettek lényeges különbséget a bírósági értelmezés és a jogalkotás között, ezt a feladatot a Szánhedrin magára vállalta. A rabbinikus judaizmus áthagyományozás útján terjesztette a tanokat mint a társadalmi élet bizonyos kérdéseit szabályozó bírósági vagy rabbinikus határozatokat (*tákánót*, a rabbi törvényes jellegű rendelkezései), vagy jogszabályi tilalmakat (*gezérot* – rendeletek, dekrétumok).⁴⁴ Tehát a rabbinikus-talmudikus jog valójában a hagyományozás útján értelmezett *Ószövetség*. A Szánhedrin jogalkotással és jogalkalmazással fejlesztette a *háláchát*.⁴⁵ Ítéleteinek végrehajtását biztosítani tudta karhatalmi szervekkel, mivel őrsége és rendőrsége is volt (Mt 26,47; Mk 14,43; Lk 22,4; Ján 18,3). Jogában állt elfogni és lecsukni a bűnözőket, kiszabni és végrehajtani a megostorozás büntetését és a kis vagy nagy kiközösítést (2Kor 11, 24–25).

Hillel idején születtek meg az *Írott Tóra* (*Torá sebihtáv*) fontos jogértelmezései, amelyekből új szóbeli tan (*Tóra sebalpé*) került napvilágra. Hillel iskolájával (Bét Hillél) szemben helyezkedett a másik neves jogtudós Sámáj iskolája (Bét Sámáj).

A zsidó állam utolsó éveiben (Heródes Antipász Kr. e. 4–Kr. u. 39. és I. Heródes Agrippa Kr. u. 41–44, II. He-

ródes Agrippa Kr. u. 52–93) a farizeusok alkotta Nagy Szánhedrin vélhetően elhagyta eredeti székhelyét, de nem tudni, hogy ez miért történt. Talán a világi ügyeket nem engedték a Szentélyben tárgyalni, de ez csak az egyik feltetelezés. A Főtanács hatalmának mértéke változott időről időre, főként a római prokonzulok idején, akik különféle módon korlátozták jogkörét. Ezzel jelentősen csökkent a Nagy Szánhedrin tekintélye és funkciói, így például halálos ítéletet csupán a prokurátor megerősítésével hozhatott. Josephus Flavius és az Újszövetség leírásában a Szánhedrin egy állami bíróság, a rabbinikus irodalom pedig Szánhedrin Ha-gadolát említi, amely 71 fős vallási bíróság volt. Erre utalhat az a feljegyzés, mely szerint 57-ben Szíria római helytartója Aulus Gabinius Palesztinát öt régióra osztotta akként, hogy mindegyiknek külön-külön szánhedrinje volt. Azok politikai, büntetőjogi és polgári kérdésekben rendelkeztek illetékességgel.

Az utolsó római prokurátorok korszakát (Kr. u. 44–66) követően 70-ben lerombolták a Templomot, felszámolták a Nagy Szánhedrint és elűldözték a zsidókat. Tíz évvel később Johanán ben Zákáj a rómaiaktól engedélyt kapott, hogy létrehozza az imahelyet és iskolát (*Bét há-Midrás* – Tanház) Jávnében (*Javne*, latinul *Jamnia*). Raban Gamliél ben Simon etnarcha vezetésével ugyanott visszaállt a Szánhedrin. Azonban megkérdőjelezték a törvényszék legalitását, mert az csak azon a helyen működhetett, melyet „Isten választott ki”, vagyis a jeruzsálemi Templom Márványtermében (Hechál). A két helyszínen működő Szánhedrinek közötti distinkciót az elnevezésben is kifejezték: a jeruzsálemi elnevezése Legfőbb Bíróság (*Bét Din há-Gádól*), a javnei pedig csak Nagy Bíróság (*Bét Din Gádól*) volt.⁴⁶ Ez utóbbi nem szabhatott ki halálbüntetést.

A Főtanács 118-tól Galileában tevékenykedett mint törvényhozó és igazságszolgáltató fórum, de politikai és polgári hatásköre már nem volt. A Szánhedrin elnöke a neves Hillél nászi dédunokája, Gámaliél lett. A rómaiak elismerték őt a zsidó nép vezetőjének, és pátriárka címmel adományozták. Ekkorra a szadduceusok szinte már teljesen eltűntek a testületből, amelyben zömében a Bét-Hillél és a Bét-Sámáj iskola bölcsei vettek részt. Jóllehet közöttük a viták folytatódtak, Gámaliél rábírt a kisebbséget, hogy fogadja el a többség véleményét (rendszerint a Bét-Hillél iskola álláspontját). Rendezték az istentisztelet imarendjét, valamint a családi és a közösségi életet. A 132–135-ben kirobbant Simon Bar Kochba és Rabbi Akiva vezette felkelés további zsidóüldözést eredményezett. Hadrianus császár megtiltotta nekik a vallás gyakorlását, kiűzte őket Jeruzsálemből, és Júdeát szinte teljesen elpusztította. A lakosság Galileába kényszerült költözni. A rómaiak 148-ban mégis megengedték a Szánhedrin működését, módosított formában. A Főtanács eleinte a galileai Usa városában működött, később áthelyezték a Tiberias melletti Szeforiszba. Az autonóm tanintézetként is ténykedő testület sikeresen magára vállalta a szétszórtságban élő emberek összetartását és a judaizmus fenntartását. Az iskolában élő rabbi bírákként szolgáltak, tanították a hallgatókat a szóbeli hagyományokra és a Szentírás értelmezésére, továbbá óvták a vallást bármilyen támadástól, a zsidó közösségeken belül pedig

intézték a tizedadó beszédését, rendezték a naptárt, gondoskodtak a Tóra lemásolásáról stb.

A jogfejlődés terén a tannák (szó szerint tanítók) kora (Kr. e. 10–200) alatt állították össze a *Misnát* (*Második Tóra*) Rabbi Júda há-nászi irányításával a szóbeli tan és szokások jogértelmezésével és új szabályok alkotásával. Mellette megalkották a *Misna* rendelkezéseit kiegészítő és kommentárokkal ellátó *Toszeftát* is. Az iskolák kodifikációs munkájának gyümölcse a 4. században keletkezett jeruzsálemi *Talmud* (tanítás), amelyet a *Misna* kommentárjának tartanak. A később, a 6. században keletkezett babiloni *Talmud* jóval terjedelmesebb, ezért egyfajta enciklopédiának is tekinthető. A *Talmud Szánhedrin* című traktátusa rögzíti a bírák és a bíróságok működésének addig nem egyértelmű szabályait. Ettől kezdve a bírák mindegyikének tudós, erényes, bátor, mérsékletes és népszerű férfinak kellett lenni, aki kellő bírói és közigazgatási tapasztalatokkal rendelkezett. A 3. századtól a bírák kinevezésének követelményei között már a külső megjelenés is szerepelt (például magas termet vagy érett kor).

A jogfejlődés további szakaszairól röviden elmondható, hogy a *Misna* létrehozását követően kezdődött az amórait (amórák – „mondók”, kb. 230–500) korszak. Az akkori bölcsek tisztában voltak azzal, hogy tekintélyük meg sem közelíti a jeruzsálemi Szánhedrinét, sőt még a javneieit sem, ezért nem is bátorították módosítani az általuk hozott jogszabályokat. Egyébként például a gezérot módosításához szükséges lett volna, hogy az erre vállalkozó Szánhedrin népesebb és bölcsőbb legyen attól, amely megalkotta a jogszabályt. Azonban az amórák is jogalkotók voltak olyan kérdésekben, amelyekről nem létezett semmilyen szabályozás.⁴⁷ A szavoraim (kb. 550–650) korszaknak végét jelentette az iszlám megjelenése és térhódítása, majd a geonim korszakban a rabbik már véglegesnek és módosíthatatlannak tartották a Talmudot, így más vallási művek írásával jelentkeztek. Mose ben Maimon rabbi, rövid nevén Rambam, a *Misné Torá* megalkotásával létrehozta a kodifikált jogot. Azért vállalkozott erre a feladatra, mert a Szánhedrin 425-ben történt megszűnése után már nem volt egységes a jogértelmezés, így egymással szemben foglaltak állást a jogtudósok. Ez pedig a zsidók közötti megosztottsághoz vezetett.

4. 2. A főpap (kohen gadol)

Az ószövetségi időkben (Kr. e. 520-tól) a főpap volt a zsidó nép és Júdea lakosságának vezetője. Pozíciója az egyiptomi uralom alatt erősödött meg mint dinasztikus jellegű tisztség, amely Áron (Cádok) főpap ágán öröklődött. A babiloni fogság után a főpapi méltóságot betöltött személyek ügyeltek arra, hogy igazolni tudják a leszármazásukat.⁴⁸ Jésuá (Kr. e. 520) nevével kezdődik a névsor, majd Jojákim, Eljásib, Jojáda, Johánán, Jonátán, Johánán, Jaddua, I. Oniasz, I. Simeon, II. Oniasz, II. Simeon, III. Oniasz, Iaszón, Menelaosz (ő nem volt sem az Áron nemzetségéből, sem levita), IV. Oniasz és Alkimosz (ez utóbbi Kr. e. 162–160) töltötték be ezt a tisztséget, amely ezután elveszítette a vezető helyet, és a nép vezére a nászi (fe-

jedelem) lett.⁴⁹ III. Oniasz volt az utolsó főpap, akinek leszármazása (családfája) visszanyúlt Áronig, Eleázárig illetve Cádokig. Utána a királyok annak adták a főpapságot, aki a legtöbbet fizetett érte.⁵⁰ I. (Nagy) Heródes megszerezte a jogot, hogy maga nevezze ki a főpapot, majd ezt a jogot maguknak vindikálták a rómaiak is. A főpapi tisztség megmaradt egészen a Templom lerombolásig (70-ig). Utolsóként Pinchász látta el ezt a tisztséget.

4.3. Nassi (nászi)

Mózes helyét a Nagy Szánhedrin élén eleinte a főpap foglalta el, későbbi elnevezése „az ülés vezetője” (*Rós Há-Jesivá*) volt. Ezt a nászi, vagyis a fejedelem név váltotta fel, mivel pozíciója a kormányzat vezetőjének felelt meg. Kétségtelenül nagy erőfeszítéseket kellett tennie a nép összetartása érdekében, tekintettel arra, hogy a megszállók (görögök, rómaiak) mellett maga a zsidóság is megoszlott a szaduceusok és farizeusok között, továbbá erős volt a hellenista kultúra iránti vonzalom. Ez főleg a templom lerombolása és a száműzetés idejére volt érvényes. Magát a tisztséget Kr. e. 191-ben hozták létre, amikor a Nagy Szánhedrin elvesztette bizalmát a főpapok iránt.⁵¹ Ez részben utal arra, hogy a farizeusok szerepe megerősödött, és a szóbeli törvényt nem támogató főpapok helyett a nászi mellett álltak ki. Josephus Flavius megjegyzi, hogy a nászi hívta össze a testületet és nélküle nem lehetett semmilyen döntést hozni (Jn. 11,47; Ap. csel. 5,21). A Nagy Szánhedrin elnöki posztját ellátó nászi mellett létrejött az alelnök tisztsége (*Av Bét Din*, szó szerint a bíróság atyja). Az általános felfogás szerint ő volt a nászi helyettese, illetve asszisztense, de akad, aki úgy véli, hogy mindketten irányították a testületet. Valójában a zugot (párok) idején (kb. Kr. e. 170 és Kr. u. 10) a nászi és az *av beth din* közösen vezették a Főtanácsot, de annak feje mégis a nászi volt. Az *av bét din* felügyelt a Bét Din-há-gádól működésére. Általában a nászi elnökölt az üléseken, de ha nem volt jelen, akkor a kellő tudással rendelkező *av beth din* irányította a törvényszéket. Ha a Nagy Szánhedrin büntetőbíróságként működött, akkor gyakran az *av bét din* elnökölt.

A közel két évszázados zugot korszakban öt ilyen zugot (pár) volt: Josze ben Joézer és Josze ben Johánán (a makabeusok vezette függetlenségi háborúk idején), Józsué ben Perachja és Nittai Arbela (Johannesz Hürkánosz idején), Júda ben Tabbai és Simeon ben Setach (Alexander Jannai és Salome királyné idején), Semaja és Avtalion (II. Hürkánosz idején), Hillél (idősebb) és Sámamaj (Heródes király idején).⁵² Az egyik feltételezés szerint nasi elnökölt az új törvények elfogadásáról, a mozgósítási kérdésekről, a háborúról szóló tárgyalásokon, amíg a bíraskodási kérdésekben és a vallási jellegű perekben az *av bét dimmel* osztozott az elnöki feladatok ellátásában. Előfordul olyan vélemény is, hogy a tanácsadó (*Cháchám*) is részt vett a testület irányításában, de erre semmilyen bizonyíték nincs.

Nagy Heródes idejében Hillél (Kr. e. 30–Kr. u. 9) nászi megalapította az iskoláját, a *Bét Hillélt* (Hillél háza), amely az 5. századig működött.⁵³ Leszármazottai évszá-

zadokon át (460 évig) töltötték be ezt a tisztséget, amíg a Szánhedrin nem tette át székhelyét Babilonba.⁵⁴

A nászi a palesztin zsidó közösség vezetőjeként római császári tisztviselő is volt. Az általa kinevezett rabbi a *bét din* bírái voltak, és mint a helyi közösségek jogi tisztviselői felügyelték és ellenőrizték a közösség és tagjai életét. Az 5. században a római birodalom két részre szakadt, és Palesztina a Keleti Birodalom része lett. II. Theodosziosz császár VI. Gamáliei nászi 425-ben bekövetkezett halála után, 429-ben kibocsátott dekrétumával megszüntette a pátriárka címet és jogosítványait. A nászi (pátriárka) tisztség és a Szánhedrin megszűnését követően a diaszpórában lévő zsidó közösségek vezető nélkül

maradtak, és a vallási-jogi autonómiájuk is csökkent. Ezután Babilon lett a szétszórtságban élő zsidók központja. Ott létrehozták a jogi iskolákat (*jesivá*), amelyekben a Szánhedrin korábbi bírái tanítottak és igazságot szolgáltatottak a diaszpórában élő zsidóknak.⁵⁵ A Szánhedrin megszűnésével vége lett a zsidók közötti rabszolgaságnak is, mert az kötve volt a jubileumi törvénnyel. Ez utóbbit csak akkor lehetett alkalmazni, ha egész Izrael „összegyűlik Erec Jisráel földjén”.⁵⁶ Ezután a judaizmus átalakult akként, hogy a korábban a Szentélyre összpontosuló vallás középpontjában a *háláchá* (zsidó törvény), a *Bét Midrás* (tanulmányi ház) és a *Bét háKneszet* (zsinagóga) került.

HEKA, LÁSZLÓ

Der Große Sanhedrin

(Zusammenfassung)

Das religiöse Rechtssystem ist ein normatives System, das auf dem von Gott offenbarten Gesetz (jüdisch, christlich, islamisch) basiert. Die Heilige Schrift (*Bibel*, *Koran*) ist die wichtigste Rechtsquelle, sie ist unveränderlich und ewig, und jeder Gläubige ist verpflichtet, sie zu beachten und danach zu leben. Daher erkennen auf religiösem Recht basierende Gesellschaften den herausragenden Wert des Rechts an, nehmen ihn jedoch anders wahr als im Fall westlicher Rechtssysteme. Religiöse Regeln regeln als Gesetzgebung nicht nur das spirituelle Leben der Gläubigen, sondern auch ihren Alltag (Essen, Anziehen, Waschen usw.). Im Gegensatz zu den säkula-

risierten Ländern des christlichen Europas, in denen Kirche und Staat getrennt sind, gilt in einigen Ländern der islamischen Welt noch immer das Scharia-Recht, während in jüdischen Gemeinden das Religionsrecht im Bereich des Familienrechts weiterhin maßgeblich ist. Noch immer gibt es auf der ganzen Welt Rabbinengerichte, vor denen Gläubige ihre Familienangelegenheiten vorbringen. In dieser Studie untersuchen wir das jüdische Justizsystem, insbesondere den Obersten Gerichtshof, die Große Synode, die jahrhundertlang die Funktionen der Strafverfolgung, Rechtsauslegung und Rechtsanalyse wahrnahm.

HEKA, LÁSZLÓ

The Great Sanhedrin

(Abstract)

The religious legal system is a normative system based on the law revealed by God (Jewish, Christian, Islamic). The Holy Scriptures (*Holy Bible*, *Koran*) are the most important source of law, they are unchangeable and eternal, and every believer is obliged to observe them and live according to them. Therefore, societies based on religious law recognize the outstanding value of law, but perceive it differently than in the case of Western legal systems. Religious rules, as legislation, regulate not only the spiritual life of believers, but also their everyday life (eating, dressing, washing, etc.). In

contrast to the secularized countries of Christian Europe, where church and state are separated, in several countries of the Islamic world Shari'a law is still applied, while religious law remains authoritative in the field of family law in Jewish communities. There are still rabbinic courts all over the world, to which believers bring their family matters. In this study, we examine the Jewish justice system, especially the Supreme Court, the Great Sanhedrin (Synod, Gerousia) which for centuries performed the functions of law enforcement, legal interpretation, and legal analysis.

- ¹ Köszönöm Dr. Thorday Attila újszegedi plébános, esperes, főiskolai tanár, valamint Kendrusz Attila szegedi rabbijelölt szakmai segítségét.
- ² DONIN, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*. Budapest, 1998. Göncöl Kiadó, 36–40. p.
- ³ A *Talmud* a szóbeli törvény vagy esetjog kodifikációja. Részei a *Misna* és a *Gemára*. A Rabbi Jehuda hanászi és követői által összeállított és szerkesztett *Misna* a jogi és vallási szabályok értelmezése és kiegészítése, a *Gemára* pedig a *Misna* magyarázata és kommentárja.
- ⁴ Vagyon jog terén ismeri az ingóságokon való magántulajdont, ugyanakkor védelmezi a föld kollektív, törzsi tulajdonját, hiszen a földművelők csak a föld birtokosai, akik a *jóbel* (ötvenedik, innen a latin jubileum kifejezés) évben visszaszolgáltatják a megszerzett vagyont. A föld korlátlan idejű értékesítését nem engedélyezték, az ingatlan értéke pedig a *jóbel* évtől számító időtartam függvénye volt. Ez alapján nem a föld került értékesítésre, hanem az aratási évek száma. Az öröklési jogban nem alkalmazták a végrendeletet, a törvényes örökösök a fiúgyermekek voltak (az elsőszülött a dupláját örökölte), a leánygyermek pedig csak szubszidiárius örökösök lehettek.
- ⁵ Az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség honlapja. <http://tinyurl.com/bdzytmc>.
- ⁶ SZATHMÁRY Béla: *Magyar egyházjog*. Budapest, 2004. Századvég Kiadó, 427. p.
- ⁷ A *Tánách* szó a *Tóra*, a *Neviim* (Próféták) és a *Ketuvim* (Írások) első betűi alapján jött létre. Mivel a K (kaf) betű a szó végén H (haf betűvé) válik, így a két a magánhangzó hozzáadásával a szó kiejtése 'tánách' lett. Lásd PAPO, Eliezer: Predgovor. In PAPO, Eliezer (ed.): *Tora i ljudska prava*. Beograd, 2000. Univerzitet u Sarajevu, Pravni centar, 13. p.
- ⁸ DA-DON, Kotel: *Židovstvo: Život, teologija i filozofija*. Zagreb, 2009. Profil International, 351–357. p.
- ⁹ PAPO, Eliezer: *Tora i ljudska prava*. In PAPO, Eliezer (ed.): *Tora i ljudska prava*. Beograd, 2000. Univerzitet u Sarajevu, Pravni centar, 55. p.
- ¹⁰ DA-DON 2009. 544–546. p.
- ¹¹ BLOCH Mózes: *A mózesi-talmudikus bűnvádi eljárás*. (Országos Rabbiképző-Intézet Értesítője az 1900–1901. iskolaévről.) Budapest, 1901. Országos Rabbiképző-Intézet, 18. p.
- ¹² A Rész Gáluta (a száműzetés feje) volt a zsidóság vezetője Babilonban a fogság után időkbén. A perzsák elismerték ennek a jogtudósának a fejedelmi rangját és címét. A zsidó állam megsemmisítése után ő volt a nép vezetője, gondoskodott az adó beszédéről, kinevezte a bírakat és a büntető ügyekben legfelső fórumként szolgáltató igazságot. Az idő múlásával a pátriárka és az exilarhátus eltűnt, de megmaradt a rabbinátus mint akadémia.
- ¹³ SHURPIN, Yehuda: The Sanhedrin: The Jewish Court System. www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4100306/jewish/The-Sanhedrin-The-Jewish-Court-System.htm.
- ¹⁴ MAIMONIDÉSZ, Mose ben Máimon, a Rámbám: *Széfer Sofetim*: A bírák könyve. Hilchot Szánhedrin: A Szánhedrin és a büntetőjog szabályai. Zsido.com. Zsidó Ismeretek Tára. XVIII. Politika, demokrácia és közjog. <https://zsido.com/fejzetek/7786811/>.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ HEKA László: *A zsidó jogrendszer alapjai*. (A Pólay Elemér Alapítvány tansegédletei) Szeged, 2009. Pólay Elemér Alapítvány–JATEPress, 83–84. p.
- ¹⁸ Talmud, Sanhedrin 17b, és kommentárok, ad loc. Ford. EVEN-ISRAEL (Steinsaltz) Adin. Chabad.org. <https://www.chabad.org/torah-texts/5457936/The-Talmud/Sanhedrin/Chapter-1/17b>.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Szánhedrin IV:2. A Talmud egyik legfontosabb traktátusa a Szánhedrin nevét viseli. Rendelkezik jogi, vallási és államjogi problémákról és fontos adaléka a zsidó jog és állam kutatásához.
- ²¹ TUKARA, Drago: Sud u Svetom pismu i u promišljaju crkvenih otaca. In ŠALKOVIĆ, Josip (ur.): *Strukturalne pretpostavke sudske vlasti u Crkvi. Zbornik radova V. međunarodnog znanstvenog simpozija crkvenih pravnika u Zadru, 21.–22. listopada 2011*. Zagreb, 2012. Glas Koncila–Studia Canonica Croatica, 9–25. p.
- ²² Rabbi KAPLAN, Aryeh: The Jewish Court System. (Qualifications for a Jewish judge and the operation of the Sanhedrin. An excerpt from Rabbi Kaplan's Handbook of Jewish Thought.) Aish Ha Torah. <https://aish.com/48936377/>.
- ²³ BACHER, Wilhelm – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Sanhedrin. Jewish Encyclopedia. <http://jewishencyclopedia.com/articles/13178-sanhedrin>.
- ²⁴ Bírák és rabbik a Bibliában. Bírák és az igazságszolgáltatás. Zsido.com. Zsidó Ismeretek Tára. XXVI. Rabbik, bírák, próféták. <https://zsido.com/fejzetek/birak-es-rabbik-a-bibliaban-birak-es-igazsagszolgaltatas/>.
- ²⁵ Szmicha (szó szerint támogatás) a rabbi oklevél, melyet mesterek adnak át tanítványaiknak. Az elnevezés a „veszámáchtá” szóból származik (4Móz 27:15). Már a talmudi korban jött létre az a szokás, hogy a mesterek – általában hárman – a kezüket rátették a jelölt fejére, felavatták őt, és a jelölt ezzel az aktuálisan szellemi vezető sorába lépett, a folyamatosság ezzel biztosítva volt. A mai rabbi szmicha felhatalmazást ad, hogy tanítson, háláchikus döntvényeket hozzon és ítélkezzen.
- ²⁶ MAIMONIDÉSZ, Mose ben Máimon, a Rámbám: *Széfer Sofetim*: A Bírák könyve. A Szánhedrin és a büntetőjog szabályai. Zsido.com. Zsidó Ismeretek Tára. XXVI. Rabbik, bírák, próféták. <https://zsido.com/fejzetek/7787084/>.
- ²⁷ „Halál fia legyen a felavatott és a felavató, a város, amelyben a szörnyű bűnt elkövették, romboltassék le, és a mezsgyekarót tépjék ki a földből” – szolt a rendelkezés. Lásd SZATHMÁRY 2004. 421. p.
- ²⁸ BLOCH Mózes: *A polgári perrendtartás a mozaiko-rabbinikus jog szerint*. (A budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1881–1882-i tanévről.) Budapest, 1882. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 6. p.
- ²⁹ SCHWEITZER József: „Uram, nyisd meg ajkamat.” *Válogatott tanulmányok és esszék*. Budapest, 2007. Universitas Kiadó–Judaica Alapítvány, 13–17. p. (Szolgák lettünk ma... alcím alatt közli az 1947. június 9-én megtartott rabbiavatáson az avatottak nevén elmondott beszédet.)
- ³⁰ BLOCH 1882. 1–2. p.
- ³¹ PAPO 2000. 57. p.
- ³² BLOCH 1901. 3. p.
- ³³ *Szentírás. Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgata alapján*. Budapest, 2008. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 764. p.
- ³⁴ JOHNSTON, Robert M.: Rabonska subota. *Biblijski pogledi*, Vol. 14. (2006) No. 1–2. 62. p.
- ³⁵ Főtanács (szócikk). Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/F/f%C5%91tan%C3%A1cs.html>.
- ³⁶ KOMORÓCZY Géza: Judea története a hellénisztikus korban. (kézirat) [é. n.] 7. p. www.assziologia.hu/attachments/0000136.pdf.
- ³⁷ Ptolemaiosz volt az utolsó egyiptomi dinasztia gyűjtőneve. Tagjai a Nagy Sándor halála után négy tartományra osztott birodalom déli részén uralkodtak.
- ³⁸ DUBNOV, Simon: *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd, 1982. Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 15. p. www.makabijada.com/jg/Simon_Dubnov.pdf.
- ³⁹ HEKA László: Starozavjetno pravo. Veliki sanhedrin kao vrhovno sudište. *Obnovljeni život. Časopis za religioznu kulturu*, Vol. 77. (2022) No. 1. 84. p. DOI: <https://doi.org/10.31337/oz.77.1.6>
- ⁴⁰ A név Matatiás főpap harmadik fiának nevéből származik, a korabeli rabbinikus szerzők Hasmoneusoknak hívták őket a Hasmoneus nemzetség után.
- ⁴¹ Makkabeusok (szócikk). Keresztyén bibliai lexikon. (Arcanum Kézírókönyvtár) <http://tinyurl.com/kf9jd5z3>.

- ⁴² DUBNOV 1982. 44. p.
- ⁴³ Heródes (szócikk). Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/H/Her%C3%B3des.html>.
- ⁴⁴ PAPO 2000. 58. p.
- ⁴⁵ KELLER, Werner: *Povijest Židova. Od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*. Zagreb, 1992. Naprijed.
- ⁴⁶ PAPO 2000. 59. p.
- ⁴⁷ Uo. 62. p.
- ⁴⁸ KOMORÓCZY [é. n.] 6. p.
- ⁴⁹ Uo. 7. p.
- ⁵⁰ Főpap (szócikk). Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/F/f%C5%91pap.html>.
- ⁵¹ LANGBERT, Mitchell – FRIEDMAN, Hershey H.: Perspectives on transformational leadership in the Sanhedrin of ancient Judaism. *Management Decision*, Vol. 41. (2003) No. 2. 199–207. p. DOI: <https://doi.org/10.1108/00251740310457650>
- ⁵² JACOBS, Joseph – LAUTERBACH, Jacob Zallel: Zugot. Jewish Encyclopedia. www.jewishencyclopedia.com/articles/15293-zugot.
- ⁵³ Ő fektette le a *Talmud* törvényrendszereinek alapját. Közmondásai közül sok maradt fenn a *Pirké Ávót* (magyarul „Atyák fejezetei” vagy „Az atyák bölcs tanításai”) című gyűjteményben. Hillel a leggyakrabban idézett zsidó bölcs a *Talmud*-ban. Legismertebb bölcsessége az arany szabály negatív megfogalmazása: „Ami számodra gyűlöletes, azt másnak ne tedd.” Lásd Hillel (szócikk). Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/H/Hillel.html>.
- ⁵⁴ SCHECHTER, Solomon – BACHER, Wilhelm: Hillel. Jewish Encyclopedia www.jewishencyclopedia.com/articles/7698-hillel.
- ⁵⁵ JOHNSTON 2006. 64. p.
- ⁵⁶ MAIMONIDÉSZ, Mose ben Máimon, a Rámbám: *Széfer Kinján*: A birtokbavétel könyve. *Hilchot Ávádím*: A rabszolgák szabályai. Zsido.com. Zsidó Ismeretek Tára. XXVII. Háború és béke – Zsidók és a katonaság. <https://zsido.com/fejezetek/a-birtokbavetel-konyve-a-rabszolgak-szabalyai/>.

